

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation

Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der

Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)

Date: 2012-05-31

2 Jeugdijaren

Geboren op de Grote Markt

Het was in Groningen de gewoonte om met de getuigen na de aangifte van de geboorte een borrel te drinken. De kans dat Lodewijk de Geer dat heeft gedaan na de geboorte van zijn zoon Dirk is nihil. De twee getuigen die de geboorteakte in het stadhuis van Groningen tekenden, waren geen vrienden, maar ambtenaren. Bovendien had de dominee een grote afkeer, om morele redenen, van sterke drank. De zoon van Lodewijk kwam ter wereld in de ochtend van 14 december 1870, om half vier, in het statige pand aan de Grote Markt. De twee ouders vernoemden hem naar de grootvader van moederskant, Dirk Jan Beckeringh. Zijn roepnaam werd Dirk.

Dirk de Geer had de jeugd van een domineeszoon. Een vrome, beschermde opvoeding en een reeks van verhuizingen. Van zijn geboortestad Groningen herinnerde Dirk de Geer zich later weinig tot niets meer. In Rotterdam, eerst een jaar aan de Willemskade en daarna aan de Schiekade, woonde het gezin tien jaar. Het vertrek uit Rotterdam betreunde hij beslist niet. “Ik laat in Rotterdam niet heel veel achter”, schreef hij in het schrift waarin hij terugkeek op zijn jeugdijaren. Het leven in een drukke en zich razendsnel ontwikkelende stad kon De Geer niet bekoren. Hoewel hij van zijn twintigste tot zijn zeventigste hoofdzakelijk in grote steden als Utrecht, Rotterdam en Den Haag woonde, zocht hij het liefst rustige plekken op met veel natuur waar hij kon wandelen of fietsen. De Schiekade in Rotterdam was in die tijd nog niet gedempt en lag vol met vrachtboten. Dat huis vond hij ‘zeer gezellig’ en ook de tuin was ‘verrukkelijk’.¹

In Rotterdam openbaarde zich reeds zijn eenzelveigheid, een karaktertrek die we zijn hele leven zien terugkomen. Veel vriendjes kwamen er niet over de vloer. Dirk was niet overmatig getalenteerd in het leggen van sociale contacten en er kunnen factoren zijn geweest die dit hebben versterkt. Dominees fungeerden in de negentiende eeuw als “schakel tussen ‘grootte lui’ en ‘burgerlui’, maar dat dit niet gold voor de kinderen die daardoor in een betrekkelijk isolement opgroeiden.”² Daarnaast blijkt uit studies naar domineesfamilies dat zij vaak leefden in een ‘glazen huis’. De hele gemeenschap had de ogen gericht op de pastorie.³ Het predikantsgezin had een modelfunctie voor de inrichting van het dagelijkse gezinsleven en de onderlinge omgangsvormen. Een ander obstakel kan het standsverschil zijn geweest dat in die tijd in de samenleving een vorm van apartheid veroorzaakte tussen kinderen met verschillende achtergronden. In het geval van Dirk de Geer waren er in Rotterdam waarschijnlijk weinig jongens met een vergelijkbare achtergrond. Zijn klasgenoten op het gymnasium waren veelal afkomstig uit

Eindexamenklas Stedelijk
Gymnasium in Arnhem, onge-
veer 1888. De Geer staat tweede
van links met hand in colbert.
Nationaal Archief.

families die behoorden tot de havenbaronnen, mensen wier kapitaal niet afkomstig was van overerving, maar die hun vermogen met eigen handen hadden verdiend. De Geer speelde volgens het dagboek met de familie en met de met zijn vader bevriende dominees uit de stad regelmatig een spel met de naam 'klessie' en croquet in de ruim bemeten tuin. Pas in Velp ging hij zich echt thuis voelen. Daar ontmoette hij jongeren die afkomstig waren uit dezelfde stand.

Dirk was het vierde kind: hij kwam na Gustaaf en Marie. Een kind met de naam Lodewijk overleed op tweejarige leeftijd. Na Dirk kwamen Lodewijk, Betsy en Barthold. Vervolgens werden in Rotterdam nog Coba en Johanna geboren. De familie had in zijn jeugd jaren warme onderlinge banden. Tijdens zijn studie in Utrecht en vervolgens in de tijd dat hij in Rotterdam werkte bij *De Nederlander*, vormden de weekeinden die hij in het ouderlijk huis in Velp doorbracht een rustpunt. In Utrecht en in Rotterdam voelde hij zich alleen en geïsoleerd, schreef hij enkele keren in zijn dagboek. Als hij thuis kwam verdwenen de 'sombere gedachten'. Hij nam vaak de laatste trein naar Arnhem en op het station stond zijn vader of een ander familielid hem op te wachten met de 'brik', zoals het open rijtuig heette.

Behalve het riant huis gaven ook de vakanties aan dat Dirk niet opgroeide in een gemiddeld Nederlands gezin. Op 17-jarige leeftijd maakte hij met de familie een rondreis van 29 dagen door Duitsland en Zwitserland. De reis ging naar Darmstadt, Heidelberg, Bern, Basel en Keulen, ze beklommen de Jungfrau, Hardermatte, Glacier Supé. Zij reisden met trein, boot, omnibus en rijtuig. Deze reizen vormden voor De Geer het hoogtepunt van het jaar, geen andere zaken zijn in zijn dagboek zo uitgebreid beschreven. Ook de rest van zijn leven zou hij terugvallen op deze intensieve vakanties in het buitenland. Dirk de Geer groeide op in redelijke welvaart. Toen zijn vader overleed, bleek dat zijn vermogen zo'n zeven ton bedroeg, wat voor die tijd een aanzienlijk kapitaal was.⁴

School maakte weinig indruk op Dirk. Over zijn lager onderwijs meldde hij alleen dat Hendrik Bijleveld, later Kamerlid voor de ARP, hoofd van zijn school was.⁵ Vanaf zijn elfde jaar was hij leerling op het Marnix Gymnasium in Rotterdam. Na de verhuizing naar Velp schreven zijn ouders hem in bij het Stedelijk Gymnasium aan de Bovenbeekstraat in

Arnhem. Daar had hij het de eerste maanden niet makkelijk, ‘omdat men in Arnhem met alles voor is’.⁶ Met onvoldoendes voor Engels, Duits, aardrijkskunde, geschiedenis en wiskunde moest hij het derde jaar overdoen.⁷ Het jaar daarop kreeg hij de aantekening dat hij ‘met Engels moest volhouden’, maar daarna was hij met G.A.J. Hazeu de beste van de klas.⁸

In zijn jeugdjaren ontmoette hij Amanda Schoch, een dochter van generaal Schoch en jonkvrouwe Gevers Deynoot.⁹ “Ik geniet van haar”, schreef Dirk in zijn dagboek. Tragisch was dat Amanda, zo vermoedde Dirk althans, nooit iets van zijn verliefdheid heeft afgeweten. Enkele jaren later, hij moet toen in de twintig zijn geweest, vroeg hij zich menigmaal af of Amanda “niet waarlijk diegene was die mij gelukkig had kunnen maken, die ik had moeten pogen te winnen. Met wie ik een ideaal huwelijk had kunnen sluiten.” Probleem was dat Dirk in die tijd verkering had met Sophie. “Wat mij van haar gescheiden hield was Sophie.” Amanda trouwde in 1897 met dominee Gerard van Hoogstraten. In een brief aan Van Hoogstraten feliciteerde Dirk hem met ‘het lotje uit de loterij’. Twee jaar later raakte het uit tussen Dirk en Sophie Schwarzenberg. Met Amanda van Hoogstraten-Schoch zou hij een levenslange vriendschap blijven onderhouden.

Brief in De Standaard

Vanaf zijn jongste jaren was Dirk de Geer hevig geïnteresseerd in politiek. Hij spelde *De Standaard*, de krant van Abraham Kuyper. Thuis moet veel over politiek en kerkelijke zaken zijn gesproken en gediscussieerd. Zijn vader zat in de gemeenteraad van Rheden, maar wellicht was nog wel belangrijker de vooraanstaande positie die zijn oom Barthold de Geer van Jutphaas in de landelijke politiek innam.

Ergens in 1888 noteerde hij: “Brief van mijnheer Gangel, die mij antwoordt dat ik goed schrijver kan worden. – Mijn eerste persartikel in *De Standaard* van 2 maart.” Het is onduidelijk wie ‘mijnheer Gangel’ was, maar zijn aanmoediging inspireerde De Geer tot het schrijven van een stuk over de aanstaande Tweede-Kamerverkiezingen van 1888. Later toonde De Geer zich ingenomen met het ‘persartikel’ dat hij schreef in de vijfde klas van het gymnasium. Het stuk was niet alleen anoniem, maar hij had tevens nagelaten om zijn naam aan de redactie door te geven. Zijn vader vertelde later dat het gebruik was dat het stuk dan niet geplaatst werd. “Het was mij een grote voldoening dat ditmaal van dit gebruik was afgeweken”, zo beschreef De Geer in 1949 zijn blijdschap.¹⁰ Deze anekdote suggereert dat de scholier geheel op eigen houtje het stuk heeft geschreven en zijn vader daarover pas na inzending inlichtte.

De aanleiding van het stuk vormden de Tweede-Kamerverkiezingen van 6 maart 1888. Dit waren belangrijke verkiezingen omdat het de eerste waren na de Grondwetsherziening van 1887, waarbij er kiesrecht kwam voor mannen die beschikten over kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand. Deze verkiezingen waren voor de partij van Kuyper van groot belang.¹¹ De vergroting van het aantal kiezers gaf de stoot tot de oprichting van pakweg 70 nieuwe antirevolutionaire kiesverenigingen in het land. De Tweede Kamer groeide naar 100 zetels en alle Kamerleden werden om de vier jaar gelijktijdig gekozen. De verwachting van Kuyper dat het aantal antirevolutionairen in de

Tweede Kamer door de grondwetswijziging zou stijgen kwam uit: het zetelaantal ging van 19 naar 28. Aangezien de katholieken 26 zetels haalden, telde de christelijke coalitie nu 54 van de honderd zetels.

In de aanloop naar deze datum had *De Standaard* van Kuiper de verkiezingen geplaatst in het licht van de strijd tegen de liberalen. Hoofdartikel na hoofdartikel wees Kuiper zijn lezers niet alleen op de verderfelijke invloed van de liberalen, maar hield hij hen tevens het perspectief voor van een 'rechtse' meerderheid, door een samenwerking tussen antirevolutionaire en rooms-katholieke Kamerleden. Kuiper begreep dat de politieke verhoudingen in zijn voordeel waren veranderd.

Hij bundelde als eerste moderne politieke leider de lokale kiesverenigingen en formuleerde een gemeenschappelijke politieke doelstelling. In 1879 richtte hij de partij officieel op en publiceerde een partijprogramma.

Door de in alle hevigheid ontbrande schoolstrijd brokkelde het oude bondgenootschap tussen liberalen en katholieken af. Tegelijkertijd zorgde de schoolstrijd ervoor dat de oude vijandschap tussen het protestantse en het rooms-katholieke volksdeel langzaam verminderde. Een doorbraak in de verhoudingen tussen deze twee groepen vormde het petitionnement tegen de liberale schoolwet-Kappeyne van 1878, waarin de twee groepen met elkaar samenwerkten met als doel de gelijke behandeling van algemeen en bijzonder onderwijs.

Vanuit Dirk de Geer geredeneerd was het bijzonder dat *De Standaard* een stuk van een gymnasiumscholier plaatste. Andersom was dat niet zo vreemd. Uit het stuk dat de kop 'Eene oproeping ten strijde' kreeg, bleek dat De Geer een aandachtig lezer was van *De Standaard*. Inhoud en stijl sloten nauw aan bij andere stukken die in die dagen in de krant stonden. Bovendien was het stuk ondertekend met: 'een synodaal antirevolutionair'. Daarmee wilde De Geer zeggen dat hij na de Doleantie de hervormde kerk was trouw gebleven.

Kuiper kon de steun uit deze hoek goed gebruiken, omdat veel hervormden in de ARP begonnen te twijfelen aan zijn leiding. Invloedrijke, hervormde voorgangers als ds. Bronsveld, ds. Hoedemaker en ds. Buytendijk verdachten Kuiper ervan dat hij de antirevolutionaire partij wilde gebruiken om de hervormde kerk te beschadigen. In kranten en brochures vochten de partijen een harde strijd uit. Deze hervormden vonden tevens dat Kuiper al te makkelijk politieke samenwerking zocht met rooms-katholieken. Het antipapisme was echter nog springlevend. De Geer probeerde die angst bij de hervormden weg te nemen en riep op tot samenwerken.

"Christelijke kiezers! Nog enkele dagen zullen verlopen en de stembus van 6 maart zal daar zijn. Nog een korten tijd zal de krijgstrompet van alle bergtoppen weerklinken en het brandpunt van den strijd zal aanbreken; van dien reusachtigen strijd, waarin beslist zal worden, of het zwarte spook der revolutie, het afgrijselijke gedrocht des ongeloofs, en de koele dorre rede onserieus over de doorgetrokken lijn onzer Christelijke historie, over ons dierbaar geloof in Jezus Christus en over 't heilig enthousiasme onzer godsdienst de zegepraal zal behalen en zoo ons land een schrede nader naar den afgrond zal voeren, dan wel of God ons voor zo'n ramp bewaren en, met zijn banier in top, ter overwinning voeren zal. Begrijpt gij, o christenen, welke plicht in deze hachelijke crisis op u rust?"¹² Kuiper zelf had het niet beter kunnen zeggen. Het sloot goed aan bij de

gedragen en bombastische toon van *De Standaard*. Kuyper zelf schreef op 5 maart: “Man-nenbroeders, er ligt in den plicht, waarvan ge u op aanstaande Dinsdag te kwijten hebt, iets heiligs.”¹³

In zijn stuk betichtte De Geer gezaghebbende predikanten zoals, Bronsveld en Buy-tendijk ervan dat zij liever naar het liberale kamp overliepen en ‘revolutie en ongelooft de hand reiken’ dan zich te schikken naar het beleid van Kuyper. De Geer wist wat deze mensen dreef: “een verschrikkelijke wraakgierige, niets ontziende persoonlijke haat tegen dr. Kuyper.” Het is de vraag of dit de analyse was van een jongen uit de vijfde klas van het gymnasium of dat hij dit had opgevangen van discussies bij hem thuis. Met ‘siderende stem’ vroeg hij de lezer of de kerkelijke doleantie niet genoeg scheuring had gebracht. “God opene uw oog en verlichte uw hart om voor de belangen van Godsrijk en Vaderland, van Nederland en Oranje op te komen.” Bij latere lezing moest De Geer lachen om de ‘jongensachtig opgeschroefde stijl’ waarin de brief was geschreven.¹⁴

Studeren in Utrecht

Na het gymnasium ging Dirk de Geer in 1889 rechten studeren aan wat toen nog de Hogeschool in Utrecht heette. Hij koos niet voor de studie theologie zoals zijn vader. Het was in die tijd niet ongebruikelijk voor domineezonen om het beroep van hun vader te kiezen.¹⁵ Over de plaats waar hij ging studeren was waarschijnlijk weinig discussie. Vader Lodewijk kreeg zijn theologieopleiding in Utrecht zoals, voorzover na te gaan, alle zonen uit de familie De Geer voor die stad kozen.¹⁶ Hij meldde zich aan bij het Utrechts Studentencorps en doorliep zijn ontgroening zonder gebeurtenissen die hij de moeite waard vond om op te tekenen.¹⁷

De Geer betrok een kamer op het Utrechtse Domplein, een plek waar enige jaren daarvoor een vrouw aan haar verwondingen was overleden nádat zij door dronken studenten was afgetuigd. Hierover ontstond een nationaal schandaal toen de studenten hiervoor slechts een lichte straf kregen. Multatuli ontstak in grote woede over het idee dat ‘kwa-jongens die vrouw Van Rooyen doodsloegen eenmaal rechter zullen worden’.¹⁸ De Geer hield zich verre van deze uitpattingen van het studentencorps. Ooit beschreef theoloog J.H. Gunning, die lid van het corps was enkele jaren voordat De Geer toetrad, in zijn autobiografie de gang van zaken tijdens de groentijd waarbij iedereen kaal werd geschorren.¹⁹ “Nooit heb ik me zo rampzalig gevoeld als in die vier, vijf weken. Het tegen elk gevoel van billijkheid indruisende feit dat een student alleen door de omstandigheid dat hij een jaar vroeger aan de academie kwam, het recht heeft je als een kwajongen te behandelen, ja de grofste belediging, gemeenheid en lompeheid kan aandoen, bracht mij in een toestand van permanente en machteloze woede. (...) Ik heb die weken tot de moeilijkste en onvruchtbaarste tijden van heel mijn leven beschouwd.” Dit zou zo door De Geer geschreven kunnen zijn. Er zijn veel aanwijzingen dat hij zich net zo min thuis voelde bij het studentencorps.

Uit het archief van het Utrechtse studentencorps blijkt dat Dirk de Geer weinig activiteiten in de vereniging heeft ontplooid. Hij was alleen lid van de sportvereniging binnen het corps, Sphaerinda, waar hij cricket speelde en ook tenniste.²⁰ Eén jaar was hij van die

club ab actis, secretaris.²¹ Dat hij zijn eerste sigaar bij oud-klasgenoot en medecorpslid Hazeu rookte en dat hij een bestorming van het Leidse studentencorps Minerva meemaakte, was het enige dat hij over die periode in zijn dagboek schreef. Verder bemoeide De Geer zich niet met het studentenleven in Utrecht. Omdat hij regelmatig sprak over het geheelonthouderschap is het onwaarschijnlijk dat hij meedeed aan drinkgelagen op de sociëteit.²² Hij ging in het weekeinde vaak naar huis. Utrecht-Velp is niet een verre reis, maar in die tijd nam dit toch gauw twee uur in beslag. Het gevolg van het regelmatige studentenleven was dat De Geer relatief snel in een jaar tijd, op 23 september 1890, zijn kandidaatsexamen haalde.²³

Opmerkelijk is dat Gunning zijn ongelukkige studententijd als een van de oorzaken zag voor zijn 'onbeholpen teruggetrokkenheid' in zijn latere leven. "Ik miste de gemakkelijheid in de omgang, het zich-ongedwongen-bewegen in de nieuwe wereld en daardoor ook de wrijving van gedachten, die heilzaam en vruchtbaar wezen kan. (...) Ik was van aard eenzelve en aan de academie is het er niet beter op geworden." De Geer legde overigens in zijn stukken nooit een dergelijk verband met zijn moeite in de omgang met anderen. Zijn studie vond hij, in tegenstelling tot onderwerpen zoals meisjes en vakantie, nooit belangwekkend genoeg om daarover iets aan zijn dagboek toe te vertrouwen. Het is de vraag of juridische kwesties hem wel interesseerden. Zeker is dat hij niet is onderricht door zijn oom Barthold die in Utrecht hoogleraar Romeins recht was. Twee jaar voordat Dirk de Geer in Utrecht arriveerde ging zijn oom met emeritaat en was hij alleen nog lid van de Tweede Kamer voor de ARP.

Politiek Panorama

Het mijden van de sociëteit leidde behalve tot een studie die flink opschoot, ook tot een project dat Dirk de Geer eigenlijk al begon in 1888 met zijn artikel in *De Standaard*. In 1891 publiceerde hij zijn brochure *Politiek Panorama, een woord aan Nederlands Protestanten*, onder het pseudoniem 'Hervormd Nederlander'.

De verkiezingen van 1888 brachten rechts met het verkiezingsthema van de schoolstrijd een overwinning. De antirevolutionairen en rooms-katholieken haalden, zoals gezegd, 54 van de 100 zetels. Het gevolg was het kabinet-Mackay, met daarin ministers van deze twee confessionele stromingen en een enkele conservatief. Het kabinet-Mackay werd vooral een 'schoolwetministerie'.²⁴ Het diende een herziening in van de in rechtse ogen 'onrechtvaardige' schoolwet-Kappeyne, waardoor bijzondere scholen voor een derde van de totale kosten een bijdrage kregen van het Rijk. Met deze partiële subsidiëring stelden minister Mackay en Kamerlid Lohman zich bewust gematigd op. De steun van de liberalen was nodig om de wet door de senaat te krijgen. De twee ARP'ers wilden volgens Kuyperbiograaf Koch stapsgewijs de schoolstrijd beëindigen.

Maar Kuyper, die gedwongen aan de zijlijn stond omdat hij niet in de Tweede Kamer zat en koning Willem III Mackay geschikter achtte als formateur, was hiermee niet tevreden. Hij vond dit slechts een begin. De enige waarde van het wetsvoorstel was dat dit de 'erkenning van ons goed en deugdelijk recht' betekende. Uit de 'scherpe resolutie', zoals Kuyper Kappeyne's schoolwet noemde, was slechts het 'scherpe' verwijderd.²⁵ De

irenische Lohman zocht naar verzoening tussen de partijen en was over de bittere reactie van Kuyper zeer ontstemd. Maar dat weerhield Kuyper er niet van om zijn streven naar volledige gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs voor zijn partij inzet te maken van de verkiezingen van 1891, die nodig waren omdat het kabinet-Mackay was gestruikeld over de dienstplicht.

Dirk de Geer werkte in zijn *Politiek Panorama* de stelling uit dat je als protestant de dure plicht hebt om de Antirevolutionaire Partij te steunen. Het stuk van veertig pagina's zijn beter doordacht dan de reeks strijdkreten uit *De Standaard* in 1888, maar de gedachtegang is exact dezelfde. In het spoor van Groen van Prinsterer en Kuyper stelde hij dat de stroming die zich christelijk-historisch of antirevolutionair noemde, tot de kern behoorde van het Nederlandse volk. "Omdat het hunne beginselen waren, die den stoot hebben gegeven tot onze onafhankelijkheid."²⁶ De Geer stelde zich lijnrecht op tegen de protestanten die hun stem en steun niet aan de Antirevolutionaire Partij gaven. Eén van die protestanten was oud-minister Van der Bruggen die in 1857 een herziening van de lagerschoolwet door het parlement loodste, dit tot groot afgrijzen van Groen van Prinsterer. Laatstgenoemde beschouwde deze wet, die voorzag in een 'gemengde school' voor alle gezindten, als zo'n grote belediging dat hij Van der Bruggen plechtig verzocht om hem tijdens Kamerdebatten nooit meer 'vriend' te noemen.²⁷ Van der Bruggen streefde op staatkundig terrein een scheiding na tussen kerk en staat, omdat christendom en staatkunde voor hem twee verschillende zaken waren. Christenen die een politieke partij vormden laten zich beperken door de dogma's van de kerk en dat werkt exclusivisme en klerikalisme in de hand, stelde hij. De Geer stelde daarentegen 'het onloochenbare feit dat in onze eeuw het ongeloof zijn machtigen invloed op de heersende staatkunde heeft doen gevoelen'. De opstelling van Van der Bruggen en anderen vormden 'een gevaar voor den godsdienst der vaderen'.

Het pleidooi van Kuyper voor de antithese, om het samen met rooms-katholieke Kamerleden op te nemen tegen de liberalen om zo subsidiëring van het bijzonder onderwijs binnen te halen, stuitte binnen de protestantse wereld op verzet. Geharnaste anti-Roomsen wilden niets van samenwerking weten, omdat anders het protestantse geloof weer zou worden onderdrukt. 'Welk een onzin', stelde De Geer.²⁸ Hier sprak volgens hem een gebrek aan zelfvertrouwen uit waar protestanten niet mee gediend waren.

Ook stelde De Geer de grief van vele protestanten aan de orde dat de 'kerkelijk ultrareformeerde richting tegenwoordig in de antirevolutionaire partij de boventoon voert'.²⁹ Tot deze critici behoorde W.A. Bronsveld. Behalve dat deze predikant grote bezwaren had tegen samenwerking met roomsen, zette hij zich af tegen het autoritaire optreden van Kuyper. Hij eiste de vrijheid op om kerkelijk te vinden wat hij wilde. Volgens De Geer draafde Bronsveld door.³⁰ "Ik wijs u slechts op de absolute machteloosheid van dr. Kuyper om, al wilde hij het doen, door zijn staatkundig optreden de Ned. Herv. Kerk ten val te brengen."

Al in 1891 waren de eerste spanningen in de Antirevolutionaire Partij voelbaar tussen aristocraten en democraten, toen de fractie over het onderwerp dienstplicht verdeeld stemde. In 1891 koos De Geer in die strijd nog niet expliciet partij. Hij schreef: 'Wij jui-chen de aanwezigheid van een krachtig democratisch element toe', waarmee hij op dat moment liet doorschemeren positief te staan tegenover het streven van Kuyper naar

meer democratie. Maar van het afscheid nemen van de conservatieven in de partij, daar voelde De Geer niets voor. 'Aristocraten en democraten' moesten de handen ineen slaan om de 'doorwerking van de christelijke beginselen te verzekeren'.³¹

In dagen van strijd

Over het algemeen is de studentenvereniging een instituut waar men vrienden ontmoet en de aangewezen plek om een netwerk op te bouwen dat later van nut kan zijn. Dirk de Geer werd echter lid omdat zijn vader en zijn ganse familie dat ook waren geweest. Niettemin leerde hij in zijn studententijd twee goede vrienden kennen. De een, een zekere Van Oordt, verloor hij uit het oog, bijna zeker voorgoed, toen deze enkele jaren na zijn studie naar Suriname emigreerde.

Met de andere, theologiestudent Jo Loeff, bleef hij zijn hele leven bevriend. Aan Loeff wijdde De Geer, inmiddels op hoge leeftijd, een hoofdstuk in het boekje *Hou en Trouw tot het einde* onder de titel 'Een eenzame pastor'.³² De Geer ontmoette hem tijdens de groentijd van het studentencorps. De titel van het hoofdstuk sloeg op het gegeven dat Loeff ongetrouwd is gebleven en ruim veertig jaar, van zijn afstuderen tot aan zijn emeritaat, in het Zuid-Hollandse plaatsje Nootdorp had gediend. Een ongehuwde predikant was toen overigens niet heel erg uitzonderlijk.³³ De Geer had op zijn manier te doen met zijn vriend. "Zijn leven heeft naar het uiterlijke niet veel hoogtepunten gekend. Eenzaam ging hij naar de pastorie en eenzaam bleef hij daar al die jaren." In brieven aan De Geer herinnerde Loeff aan hun studietijd. "Telkens moest ik denken aan de genotvolle avonden op je studentenkamer op het Domplein (...) toen we *In dagen van strijd* lazen van Wallis."³⁴ In plaats van drinken op de sociëteit bracht De Geer samen met Loeff vele avonden op zijn kamer door met het lezen van boeken.³⁵

In dagen van strijd was geschreven door A.S.C. Wallis, pseudoniem van Adèle Opzoomer, dochter van de filosoof C.W. Opzoomer. Zij schreef deze historische roman op 21-jarige leeftijd in 1877. Het boek, dat vijf herdrukken haalde, speelt in het begin van de opstand tegen Spanje. De hoofdfiguur is een vereenzaamde jongeman die zich had aangemeld bij het Geuzenleger en overleed in de slag bij Heiligerlee. Het boek eindigt met de woorden: "Maar een ding hoefde de dood hem niet meer te leren, zijn leven had hem dat geopenbaard: er is iets hogers nog dan geluk of liefde: het is – Vrijheid!"³⁶ De bestseller maakte een verpletterende indruk op De Geer. Op 4 juli 1891 begon hij een schrift met aforismen onder de titel *Gulden Woorden*. Enkelen had hij zelf verzonnen maar de meesten waren van anderen afkomstig. Menig spreuk haalde hij uit *In dagen van strijd* en in mindere mate uit het tweede boek van Wallis, *Vorstengunst*, dat eveneens succesvol was.

De toon van Wallis was zwaarmoedig en volgens haar biograaf S.J.R. Remecker zuchtten deze boeken onder het gewicht van haar geleerdheid. Het verhaal is langdradig en staat vol met geschiedkundige uitwijdingen die eerder in een leerboek thuishoren.³⁷ Het werk van Wallis paste volgens Remecker in het filosofische werk van haar vader, de Utrechtse hoogleraar Opzoomer, grondlegger van het theologisch modernisme.³⁸ De natuurwetenschap had de onbeperkte heerschappij van de grote wet der causaliteit volgens Opzoomer onomstotelijk vastgesteld. De kennis van de geestelijke wereld ont-

spruit uit het godsdienstig gevoel, zo leerde Opzoomer. Dit is het enige fundament van geloof en godsdienst. Tegelijkertijd zijn geloof en weten niet met elkaar in strijd, maar hebben zij ‘elk op hun eigen terrein volle recht en vrijheid’.³⁹ Het modernisme leidde bijvoorbeeld tot een minder zwart-wit beeld op historische geloofszaken zoals de Hervorming en de Beeldenstorm. Zo stond in *In dagen van strijd*: “Nog grijpt zijn hart een gevoel van schaamte aan, als hij de kerken in België bezoekt, en men toont hem aan de wanden de sporen van vernield beeldhouwwerk, verhaalt hem van baldadig verdorven kunstwerken.”⁴⁰

De rationele benadering van Opzoomer paste allesbehalve bij de confessionele opvattingen van de familie De Geer. Dirks vader Lodewijk was een uitgesproken tegenstander van het modernisme. Hoewel Dirk zich op schrift nooit uitliet over theologische of kerkelijke aangelegenheden, duidt zijn fascinatie voor Wallis erop dat hij als student aanmerkelijk minder confessioneel was dan zijn vader. De boeken van Wallis baarden in Nederland in het begin groot opzien, vooral omdat de schrijfster zo jong was. De Geer zal zich wat dat betreft in haar herkend hebben. De kritieken waren aanvankelijk mild, maar later veranderde dat, niet in de laatste plaats door mensen uit de literaire stroming van de Tachtigers die zich verzetten tegen haar ‘koude, doodse en ernstige’ proza. Lodewijk van Deyssel voelde zich na het lezen van ‘Vorstengunst’ zo benauwd, alsof hij ‘een steen had ingeslikt’.⁴¹

De Geer had daar geen last van en zwolg in de kalenderspreuken van Wallis over het barre aardse noodlot. Hij was niet de enige want in 1915 verscheen voor de grote schare fans het boek *Gedachten in de werken van ASC Wallis*.⁴² De Geer citeerde uitspraken als: “Ik geloof dat ik gelukkig ben geworden omdat ik er mij mee verzoend heb ongelukkig te zijn.” Maar ook: “Onze denkers hebben zoo dikwijls peinzend gevraagd, waarvoor de dood is; was het niet beter te vragen, waarvoor het leven dient, en dan te antwoorden, wat helaas de waarheid is: ik weet het niet en ik zal het nimmer weten.” In diezelfde zwaarmoedige stijl produceerde De Geer zijn eigen spreuken: “Het is soms een soort fout te leven, en alleen de dood kan die fout verbeteren”, en “De tijd is een wieg van bitter leed, maar ook een graf ervan.” Hij noteerde daarnaast citaten uit boeken van Bosboom-Toussaint, een schrijfster voor wie Wallis volgens Remecker altijd een voorbeeld is geweest. Daarnaast noteerde hij fragmenten uit literaire werken zoals *Max Havelaar* van Multatuli, *Vanity Fair* van Thackeray, *De Ellendigen* van Victor Hugo, *The Mill and the Floss* van George Eliot. Van de Engelse boeken nam hij de Engelse versie, kennelijk had hij weinig moeite om die taal te lezen.

Tevens citeerde hij aforismen van dominees bij wie hij kerkte, zoals ds Kan (Velp), ds Astro (Arnhem) en ds Jonker (Rotterdam). In het schrift *Gulden Woorden* ontbreken de werken van de al eerder genoemde schrijvers van Tachtig. Deze stroming rond het tijdschrift de *Nieuwe Gids* hing het streven naar schoonheid aan om zichzelf wille, l’art pour l’art. Kloos noemde kunst de ‘allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie’. Van onder meer christelijke zijde kwam verzet tegen dit ver doorgevoerde individualisme. Het is twijfelachtig of een schoonheidsideaal zonder doel De Geer zal hebben aangesproken.

Leger des Heils

Rond de publicatie van *Politiek Panorama* sloeg Dirk de Geer enorm aan het twijfelen over zijn geloof en de politieke richting waarbij hij thuishoorde. Zo schreef hij in 1892: "In het najaar tot het besluit gekomen, dat dogmatiek van relatieve waarde is. Accidenteel, ieder naar ouders, land, tijd, omstandigheden, gewoonte, opvoeding, enz. Wil is van waarde. Ieder naar eigen dogmatiek, als onmisbare uiterlijke vorm. Geen ontkenning." De toon van dat cahier was voortdurend zakelijk, kort en concreet. De zinnen over dogmatiek waren dat beslist niet en komen totaal uit de lucht vallen. De zinnen staan, in afwijking van de rest van het schrift, midden in een pagina. Alsof hij daarmee een plechtige verklaring wilde afleggen.

Over de aanleiding voor die woorden moeten we speculeren, maar het meest waarschijnlijke is dat die raadselachtige zinnen verwijzen naar zijn eigen geloofsbeleving, zijn twijfel aan de doctrinaire wijze waarop velen in zijn omgeving met het geloof omgingen. Die twijfel werd gevoed door de colleges van vrijzinnige hoogleraren op de universiteit, door contacten met wetenschappers die een andere kijk op de Bijbel hadden. Ook speelden de boeken van Wallis een rol, waarin het modernisme van de filosoof Opzoomer doorklonk.

De geloofstwijfel maakte De Geer bij tijd en wijle zwaarmoedig. Een uitlaatklep voor zijn worsteling met het geloof vormden zijn bezoeken aan de bijeenkomsten van het Leger des Heils. De aantrekkingskracht tot deze beweging was op een gegeven moment zo sterk dat De Geer in 1893 overwoog om zich als soldaat bij het Heilsleger aan te melden. In die dagen schreef hij: "Ontwaakt met een gevoel van niets dan aardse rampspoed, onder 't gevoel van drukkende verpletterende smart, gebeden om hemelsgeluk. Naar bed gegaan onder grote dosis van aards geluk. 's Middags Loeff, 's avonds McVie (voorganger van het leger, mvdk) in 't Zaalte te Arnhem. Groote opwindung. Heerlijke tocht naar huis!!"

De Geer maakte kennis met het Leger via zijn vriendin Amanda Schoch, met wie hij veel omging en bij wie hij thuis over de vloer kwam. Zij was de volle nicht van Celestine Schoch die gehuwd was met de Engelse kolonel E.W. Oliphant, die tot de oprichters van het Leger in Engeland behoorde. Hij was rond 1890 enige tijd leider van de Nederlandse tak van het Heilsleger. Zijn schoonvader, Carl Ferdinand Schoch, begon de eerste afdeling in de Amsterdamse Pijp. De Geer onderhield later met het echtpaar Oliphant/Schoch vriendschappelijke betrekkingen.⁴³

Het leger werd in Engeland door William Booth opgericht als voortzetting van de Christian Mission en richtte zich aanvankelijk op evangelisatie in de sloppenwijken. Later zou de beweging zich ook bekommeren om dak- en thuislozen. De organisatievorm lijkt op die van een militair leger met rangen en een duidelijke hiërarchie. Bij het overlijden van een soldaat is de uitdrukking dat die persoon is bevorderd tot heerlijkheid. Booth was een man met een praktische inslag die zoveel mogelijk mensen wilde bekeren en de vorm van het Leger leek hem daarbij het meest effectief.

De bijeenkomsten van het Leger vormden eind negentiende eeuw een schril contrast met de diensten van de protestantse kerken. Er was veel muziek en zang op alledaagse melodieën en met eenvoudige teksten. Met handgeklap en tamboerijnen werden toehoorders uitgenodigd om met de muziek mee te doen. Het taalgebruik was beeldend

met de bedoeling het gevoel van de toehoorders te raken. De toespraken waren kort en veel tijd maakten zij vrij voor de persoonlijke getuigenissen van bekeerlingen. Hoewel de organisatie een mengeling was van hogere en lagere standen, was de doelgroep van het Leger de brede volksklasse. De diensten waren laagdrempelig door de eenvoudige teksten. Bovendien bestond een dienst voor het grootste deel uit zang en muziek. Dat het Leger zich richtte op de volksklasse hinderde De Geer niet. Kennelijk trok hij zich niet al te veel aan van standen, misschien had hij wel last van die knellende banden. Enkele jaren lang ging hij na de ochtenddienst van de hervormde kerk in Velp met een groep jongeren naar Arnhem om daar 's middags de bijeenkomst van het Leger des Heils bij te wonen. Hij bezocht niet alleen de Nederlandse velddagen maar ging in 1894 zelfs naar de wereldreünie in Londen. Als in die jaren belangrijke mensen uit het Leger in Nederland een toespraak hielden dan zat De Geer bij wijze van spreken op de eerste rij.

De leiding van de hervormde kerk zag in het Leger des Heils een groot gevaar. De kreet luidde dat het Leger te luidruchtig, te opzichtig en te oppervlakkig was en dat het geloofkwesties zoals zonde en heiligmaking niet serieus genoeg benaderde. Een ernstig bezwaar was bovendien dat vrouwen bij het leger mochten prediken en leiding mochten geven. De Geer reageerde eens ongemeen fel op iemand die in het *Weekblad voor de gemeente Rheden* waagde over het Leger enkele kritische noten te kraken.⁴⁴ Hij vond het 'onbegrijpelijk' dat in een tijd van 'wassende ellende en dreigende catastrofes' niet iedereen met 'dankbare vreugde' deze 'krachtige poging tot redding' kon steunen. Volgens De Geer was er een 'gevaarlijke vijand' opgestaan, die van het 'bekrompen kerkisme'. De waarschuwingen van de hervormde kerk voorkwamen niet dat het Leger in Nederland succes boekte en dat de afdelingen zich in hoog tempo verspreidden. Bij de hogere klassen kon het rekenen op veel sympathie en geld. Zij stonden hun landgoederen regelmatig af voor het houden van nationale velddagen. Regentesse Emma nodigde kolonel Oliphant in 1894 zelfs uit aan het hof.

Een belangrijke verklaring voor dit succes vormt de benarde sociaal-economische omstandigheden als gevolg van jarenlange liberale politiek, waarbij de overheid zich niet veel aan armenzorg gelegen liet liggen. Ringelberg wijst in zijn dissertatie op de onrust in de Nederlandse Hervormde Kerk en het ontbreken in het Leger van dergelijke discussies over de interpretatie van de leer. Dit droeg bij aan de toenemende populariteit van het Leger. De heilsoldaten hadden een praktisch geloof, waarbij er veel ruimte was voor religieuze ervaring.⁴⁵ Dat zorgde er bij De Geer voor dat hij zich zo thuis voelde bij de eenvoudige evangelieprediking zonder scherpstijperij en ruzie.

Bij jubilea van het Leger des Heils in latere jaren was De Geer altijd bereid om een vriendelijk woord te spreken. In 1929 deed hij dat als minister-president bij de herdenking van de 100ste geboortedag van generaal Booth. Daarbij zei hij dat de invloed van Booth 'onberekenbaar' was. "Het leger dat hij stichtte heeft niet alleen eigen adepten en volgelingen bezielde, het heeft niet alleen zedelijk- en maatschappelijk-verlorenen opgericht, maar het heeft ook velen, wier aanleg hen op den duur elders geestelijk voedsel deed vinden, in de ene of andere periode van hun leven in aanraking gebracht met een sfeer, waarmee zij de kennismaking voor hun latere vorming niet gaarne zouden hebben gemist. Tot hen behoren geestelijke denkers, theologen, en ook minder geschoolden."⁴⁶ De Geer sprak hier onder andere over zichzelf.

Dominee Kan

De bijeenkomsten van het Leger des Heils in Arnhem bezocht De Geer vaak met David en Arnold Kan, zonen van de hervormde predikant Abraham Kan uit Velp. Deze dominee moet in die jaren na 1890, toen De Geer geestelijk op zoek was, invloed op hem hebben gehad. Hij bezocht niet alleen de kerkdiensten van Kan maar ging hij daar vaak eten en maakte met de dominee wandelingen op de Veluwe. Waar de gesprekken over gingen, maakte hij in zijn dagboek niet duidelijk. Het ligt voor de hand dat het ging om zijn geloofstwijfel.

Waar De Geer zich evenmin expliciet over heeft uitgelaten is de Doleantie van 1886. Zijn vader bleef in de Hervormde Kerk en dat gold ook voor Dirk en we mogen aannemen dat hij die afscheiding afwees. Vanaf de jaren rond de Doleantie tot en met het schrijven van *Politiek Panorama* in 1891 zat De Geer in politiek opzicht steeds op de lijn van Kuiper. Op een of andere manier wilde De Geer die twee zaken, politiek en geloof, van elkaar scheiden.

Predikant Kan speelde in Velp ten tijde van de Doleantie een belangrijke rol. Deze ethische predikant weigerde in 1886 om nog langer predikanten van de gereformeerde richting te laten optreden in de wekelijkse Bijbellezing.⁴⁷ Over de bevestiging van nieuwe kerkenraadsleden die met de Doleantie sympathiseerden, was Kan 'zo gebelgd' dat hij dat wilde beletten. Op welke wijze hij dat wilde voorkomen vermeldde de *Gelderse Kerkbode* niet. Het twistvuur laaide in Velp niet zo hoog op als in sommige andere plaatsen waar mensen met elkaar op de vuist gingen. Maar kerkelijk brak het plaatsje wel in twee stukken. Kuiper kwam in hoogsteigen persoon naar de Veluwe toe om de Nederduitsch Gereformeerde Kerk van Velp te helpen stichten. Ds. Vethake was consulent van die kerk en die werd door Kan persoonlijk aangeklaagd en daarop geschorst en afgezet.

Dominee Kan, een uitgesproken anti-Kuyperiaan, heeft bijna zeker een rol gespeeld in de politieke draai die De Geer maakte eind 1891 en begin 1892. We zullen in het volgende hoofdstuk zien dat De Geer zich in dat laatste jaar afkeerde van Kuiper met een stuk dat hij schreef voor het blad van het werkliedenverbond *Patrimonium*. Hoewel directe aanwijzingen ontbreken, ligt het voor de hand dat oom Barthold, die in dezelfde periode samen met Lohman in conflict was gekomen met Kuiper, zijn neef op andere gedachten heeft gebracht. En anders was het wel zijn vader die hem tot het inzicht bracht dat na de Doleantie, Kuiper in 1891 met zijn politieke polarisatie op gebied van democratisering nu echt te ver was gegaan.

Dilemma van een aristocratische heer

Hoewel Barthold de Geer van Jutphaas, de oom van Dirk, uiteindelijk niet doleerde, weerhield hem dat er niet van om Kuiper nauw bij te staan met juridisch advies over het bezit van kerkelijke goederen in de tijd rond de opzienbarende paneelzagerij, waarbij Kuiper in 1886 zich toegang verschafte tot de consistoriekamer van de Nieuwe Kerk in Amsterdam.

Die tweeslachtigheid was ook zichtbaar in de houding van Barthold de Geer ten opzichte van de Antirevolutionaire Partij. Net als veel andere AR-leden van adel voelde hij zich aangetrokken tot de fundamentele keuze van Groen tegen de Franse revolutie van 1789 en het ongeloof dat daarmee zijn intrede zou hebben gedaan in de politiek, ook in Nederland. Hij voelde echter niets voor de democratische neigingen van Kuyper.

Ronald van Raak maakt in zijn boek over het negentiende-eeuwse conservatisme een onderscheid tussen conservatisme als levenshouding en als politieke leer.⁴⁸ Voor De Geer van Jutphaas betekende het conservatisme het beginsel van waaruit hij politiek bedreef. Na de succesvolle Aprilbeweging in 1853 richtte de Utrechtse chemicus Gerrit Jan Mulder de kiesvereniging Koning en Vaderland op, die een conservatief antwoord probeerde te geven op de liberalisering van de politiek die zo zichtbaar was geworden na de grondwetswijziging van 1848. In het kort kwam het erop neer dat deze vereniging een restauratie nastreefde van het traditionele gezag van koning, adel en kerk. Zij kwam daarmee voor het dilemma te staan dat zij zich in instituties moest bewegen waar zij eigenlijk tegen was.

De Geer van Jutphaas was aanvankelijk een van de 'kerkelijke' bestuursleden van Koning en Vaderland. Mulder voelde meer voor een humanistisch conservatisme dan voor een kerkelijk geïnspireerd conservatisme. In de uitgangspunten stond bijvoorbeeld dat een kabinet een ministerie des konings moest zijn en niet een ministerie van volksvertegenwoordigers. De Vereniging waarschuwde voor 'ministerieel despotisme' en wilde voorkomen dat de politiek in de openbaarheid kwam, 'in handen van dagbladschrijvers'. Koning en Vaderland wilde de kiezers opvoeden met pamfletten en brochures.⁴⁹

Na de verkiezingen van 1854 ontstond er een breuk in Koning en Vaderland. Liberalen boekten overal in het land winst en dat had volgens Van Raak zijn weerslag op de samenwerking tussen de protestanten en conservatieven binnen de kiesvereniging. De Geer van Jutphaas stapte in december 1854 uit het bestuur. De politiek die men wilde voeren werd 'eene aan ons vijandige', schreef De Geer aan Groen van Prinsterer.⁵⁰ Zij konden niet instemmen met de politiek die Mulder voorstond. Zij voelden zich meer aangetrokken tot de antirevolutionaire politiek van Groen. De Geer was meer antirevolutionair dan volbloed conservatief.

Toen Kuyper stukje bij beetje het leiderschap van de antirevolutionairen van Groen overnam kreeg hij hierbij de steun van Barthold de Geer. Dat Kuyper geen deftig heerschappij was dat zich aan aristocratische heren aanpaste, daar kon hij wel mee leven. Hij zag immers ook de talenten van deze predikant. Die kwamen aan het licht in *De Standaard*, de antirevolutionaire spreekbuis waarvan hij hoofdredacteur was. De Geer zag hoe handig Kuyper de schoolwet-Kappeyne aangreep om de antirevolutionaire beweging, die in 1878 organisatorisch in een dal zat, weer in beweging te krijgen. Liberaal Kappeyne van de Coppello schroefde de eisen voor de lagere school flink op zonder dat het bijzonder onderwijs daarvoor extra geld kreeg.⁵¹ In één klap toonden de aristocraten in de antirevolutionaire beweging zich minder afkerig van Kuyper en steunden zij het voorstel dat hij samen met De Geer van Jutphaas en De Savornin Lohman deed om een petitionnement te organiseren. Deze actie – samen met de rooms-katholieken verzamelden zij een half miljoen handtekeningen – werd een doorslaand succes.⁵²

Overal waar Kuyper kwam wekte zijn optreden echter irritatie op door de demagogi-

sche wijze waarop hij het publiek wist te bespelen. Het waren niet alleen katholieken en liberalen die zich ergerden aan de 'manipulaties' van de handige Kuyper. De orthodoxe protestanten, die voornamelijk afkomstig waren uit de betere kringen wonden zich op over zijn bemoeizucht bij hun handel en wandel in het bestuurlijk leven en zijn schreeuwerige optreden.⁵³ De weerstand van anti-revolutionaire adel tegen Kuyper groeide naarmate de predikant zich meer ging richten op de zogeheten 'kleine luyden', de groep diepgelovige middenstanders, onderwijzers, ambtenaren, boeren en arbeiders, in de termen van Groen 'het volk achter de kiezers'.

De Geer van Jutphaas steunde het politieke doel van Kuyper volledig, maar de weg daar naartoe niet. De Geer kwam uit een gesloten wereld die conservatief was ter bescherming van het aanzien en respect die de adel in de samenleving genoot. De mannen uit de hogere kringen ontmoetten elkaar in de plaatselijke sociëteit, bespraken daar de toestand in de wereld en, dat vooral, regelden onderling de lokale kwesties. Dat laatste ging in gemoedelijkheid, niet met het mes op tafel, met oog voor het gemeenschappelijk belang. Partijzucht was uit den boze en de heren praatten net zo lang door totdat er consensus was over een zaak. De heren waren er psychologisch nog niet aan toe om op voet van gelijkheid met middenstanders, ambachtslieden en arbeiders te discussiëren of zich door onderwijzers de les te laten lezen. Die wereld van de aristocratie kwam serieus in gevaar door de omarming van de moderniteit door Kuyper. De Geer moest een pijnlijke keuze maken.

De partij viel in de loop van de jaren tachtig steeds meer uiteen in twee vleugels: 'gauche' en 'droite'. Dat bleek al bij de behandeling van de persoonlijke dienstplicht in 1891. Uiteindelijk vormde het kiesrecht, begin jaren negentig, het breekpunt tussen Kuyper en aristocratische heren, onder wie De Geer van Jutphaas en De Savornin Lohman. Voor laatstgenoemde speelde overigens nog veel meer mee dan alleen het kiesrecht. Lohman had ook schoon genoeg van de aanvallen die Kuyper van buiten de Tweede Kamer op de antirevolutionaire kamerclub, waarvan Lohman de leiding had, lanceerde. Maar Kuyper liet zich door de 'heren met de dubbele naam' niet weerhouden om de weg naar meer democratie te vervolgen. In zijn Maranatha-rede van 1891 sprak Kuyper van een 'omslaan van den volksgeest' naar democratie en het einde van de 'oligarchie der financieel en intellectueel bevoorrechte klasse'. De breuk kwam bij de indiening van een nieuwe kieswet door minister Tak van Poortvliet die het electoraat ineens van 300.000 naar 800.000 kiesgerechtigden zou brengen. Lohman wilde een langzame uitbreiding. Hij dacht aan een vergroting van 50.000 kiezers. Kuyper schreef hem dat er wat hem betreft er wel 'een nulletje' bij mocht.⁵⁴

De wet scheurde de Tweede Kamer in Takkianen en anti-Takkianen uiteen en de breuk liep dwars door de antirevolutionaire en de liberale partijen heen. In deze tijd vielen Lohman en De Geer elkaar in de armen. Het kabinet Van Tienhoven-Tak van Poortvliet viel in 1894 over een amendement bij de kieswet waardoor verkiezingen noodzakelijk waren. Een week voor de vervroegde deputatenvergadering, de toogdag waarbij de afgevaardigden van de partij in Tivoli in Utrecht bij elkaar kwamen, publiceerden tien aristocraten, onder wie Lohman en De Geer, een manifest waarin zij de kieswet-Tak afkeurden. De partij nam met vrijwel algemene stemmen afstand van het manifest en kondigde een strijd tegen het 'conservatisme van alle gading' aan.⁵⁵

Na de verkiezingen, die uitdraaiden op een overwinning voor de anti-Takkianen, kwamen er twee soorten antirevolutionairen in de Tweede Kamer. Een jaar later was de vorming van de Vrij-antirevolutionaire partij een feit.⁵⁶ Een vooraanstaande rol in de partijpolitiek was er voor De Geer van Jutphaas daarna niet meer weggelegd. Zijn neef Dirk zou daarna steeds nadrukkelijker op de partij zijn stempel drukken.